

Rituálé-kutatás a „MondoCon” szimbolikus világában

SZENTE DORINA

ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola

Kutatásom során a serdülőkort, mint átmeneti szakaszt vizsgáltam egy iskolán kívüli közösségi program a „MondoCon” keretein belül. Az antropológia és a pszichológia egyaránt átmeneti időszaknak tekinti ezt az életszakaszt, amelyben az identitás kialakulása, a személyiség formálódása, az én meghatározása bekövetkezik. A kortárskapcsolatok, közösségi identitás iránti vágyat az iskolán kívüli lehetőségek sokszínűsége mutatja a legjobban. A vizsgált rendezvény központi eleme a játék, amely lehetővé teszi számunkra, hogy kilépjünk a mindennapi életünkől, túllépjünk az élet azonnali szükségletein, gondjain. Kutatásom során két kutatási kérdést fogalmaztam meg, melyeket a tartalomelemzés és a megfigyelés módszereivel dolgoztam ki. Az egyik a látott jelenség elméleti megközelítésére irányul, arra kérdez rá, hogy, milyen szerepük van az iskolán kívüli közösségeknek a serdülőkor átmeneti szakaszában? A másik közvetlenül a vizsgált rendezvényre irányul. Arra keresi a választ, hogy milyen rituális elemek jelennek meg a „MondoCon” rendezvényen, illetve azok miként segítik elő a serdülőkori átmeneti élethelyzetek feldolgozását? A tanulmány első felében a téma elméleti hátterének megalapozása, a rituálé különböző értelmezési lehetőségei kaptak szerepet. Majd az átmeneti rituálék, a serdülőkor, mint átmeneti állapot kifejtésére törekedtem. A tanulmány második felében a rendezvény helyszínén írt napló bejegyzéseimmel tűzdelt reflexióval elemezem az iskolán kívüli közösség fontosságát. A serdülőkor bizonytalanságokkal teli átmeneti állapotában a MondoCon-hoz hasonló rendezvények lehetőséget biztosítanak a szabadságra, kilépésre a mindennapok világából. Átrendezik az online tér által keltett feszültségek struktúráit és a játék eszközével vezetik vissza a fiatalokat, a természetes gyermek állapotába.

Kulcsszavak: átmeneti rituálék, serdülőkor, megfigyelés

BEVEZETÉS

Körülbelül két évvel ezelőtt utaztam a villamoson, mikor egy különös társaság szállt fel. A csoport minden tagja jelmezszerű ruhákat, feltűnő parókákat vi-

selt. Nem volt farsang, sem április elseje, így szokatlan látványt nyújtottak a szürke hétköznapiakban. Néhány hónappal később meghívást kaptam egy rendezvényre, amely a japán képregények, rajzfilmek, a kultúra jegyében nyújtott szabadidős, közösségi programot fiataloknak és idősebbeknek egyaránt, de főleg serdülőkorú fiúknak és lányoknak. Így vettem részt, életem első MondoCon rendezvényén, a Hungexpo hatalmas épületeiben, ahol úgy éreztem magam, mint Aliz, aki egy másik világba lépett. A kezdeti sokk után, valamint amikor megláttam az első „Ingyen ölelés” táblát lengető fiatalot, úgy éreztem kutatási terepre akadtam antropológiai és pedagógiai szempontból egyaránt.

Kutatásom során a serdülőkort, mint átmeneti liminális szakaszt vizsgáltam egy iskolán kívüli közösségi program (MondoCon) keretein belül. Ehhez többek között Victor Turner (1997, 2007) munkáit használom fel, amelyekben az átmeneti rituálék, liminalitás és communitas adták a kutatásom alapfogalmait. A tanulmány első felében a téma elméleti hátterének megalapozása, a rituálék különböző értelmezési lehetőségei kaptak szerepet. Majd az átmeneti rituálék, a serdülőkor, mint liminális állapot kifejtésére törekedtem. A serdülőkor, a pedagógiatörténet szempontjából egy olyan átmeneti időszak, ami korábban ebben a formában nem létezett. Az információs- és kommunikációs technológia fejlődésével olyan átmenetet hozott létre az életszakaszok között, amelyben a kortárs csoportok, sajátos rituálék kialakulása elengedhetetlen. A tanulmány második felében a rendezvény helyszínén írt napló bejegyzéseimmel tüzdelt reflexióval elemzem az iskolán kívüli közösség fontosságát, amely fontos szerepet tölt be a korábban említett átmeneti szakaszban.

A KUTATÁSRÓL

Jelen kutatás a megfigyelésre, reflektív naplóra épül, amely az etnográfia módszerként jelenik meg. (Mészáros, 2009, 2014) Az etnográfiai kutatás egyik jellegzetessége a vizsgálat fejlődő, változó jellege, amelyben a megfigyeltnek minél kevesebb előzetes tudással, kategóriákkal, megfigyelési szempontokkal kell rendelkeznie.

Bronislaw Malinowski szerint a kutatás fontos eleme, hogy a terepet ismeretlennek kell tekinteni, saját tapasztalatok által, személyes élményeket kell gyűjteni. A kutatómunka végső célja az interpretáció, az összegyűjtött tapasztalatok és belülről jövő értelmezésük lefordítása. Mindezt egyfajta „kívül- és belül állás” jellemzi, tehát az esemény belülről való megélése és külső szemmel tekintő önreflexió az érzésekre, cselekvésekre, értelmezésekre. (Malinowski, 1972) Jelen esetben a helyszín számomra nem volt ismeretlen, mivel egyszer részt vettem ezen a programon egy évvel korábban. Akkor azonban nem kutatási céllal érkeztem, csupán csak kísérőként. Kutatási motivációm azonban akkor fogalmazódott meg bennem, amikor megláttam, hogy ez a rendezvény rituális szempontból milyen összetett szimbolikával rendelkezik. A megfigyelés során a célom volt, hogy külső szemlélőként egy-egy helyen megtelepedve, beszél-

getésükbe bele-bele hallgatva, figyeljem a rendezvény dinamikáját, a fiatalok viselkedését, ruházatát.

Earl Babbie a résztvevő megfigyelés módszerét a megfigyelő lehetséges szerepei szerint vizsgálva, azt több szintre osztja. A terepkutatás egyik meghatározása szerint, az a személy valódi résztvevője az eseményeknek, akinek kutatói identitása és célja nem ismert azok előtt, akiket megfigyel, igyekszik a legtermészetesebben viselkedni, életük azon területén és azon helyzetében, amely a vizsgálat tárgyát képezi. Ez a módszertani megközelítés azonban számos etikai problémát felvet. Elsősorban etikus-e megtéveszteni azt, akit vizsgálunk azt remélve, hogy majd bízunk bennünk. A kutató nem a megtévesztés kedvéért teszi, amit tesz, hanem azért mert azt reméli így érvényesebb és megbízhatóbb adatokhoz fog jutni. Az is előfordulhat, hogy azzal, hogy egészen résztvevője az eseményeknek, befolyásolja azt, amit vizsgálni szándékozik. Résztvevőé válik, és már nem tudja kívülről tekinteni a megfigyelés tárgyát. Jelen kutatásom szempontjából a legjobb megoldásnak a megfigyelőként részt vevő szerepet találtam. Ez azt jelenti, hogy a kutató folyamatos interakcióban áll a megfigyelttel, de nem tesz úgy mintha maga is résztvevő lenne, nyíltan vállalja kutatói helyzetét. Munkája így összetettebb, a jelenségeket megfigyeli, megtapasztalja, és egy jól kidolgozott dokumentációs rendszerben rögzíti azokat. Természetesen ez a módszer sem tökéletes, számos veszélyt hordoz magában. (Babbie, 2003. 308–309.o.)

Megfigyeléseimet, reflexióimat, napló formában rögzítettem, majd a korábban írtakra reagálva elemeztem néhány különösen érdekes szituációt. Kutatásom során két kutatási kérdés fogalmaztam meg. Az egyik a látott jelenség elméleti megközelítésére irányul, arra, hogy, milyen szerepük van az iskolán kívüli közösségeknek a serdülőkor átmeneti szakaszában? A másik közvetlenül a vizsgált rendezvényre irányul. Arra keresi a választ, hogy milyen rituális elemek jelennek meg a „MondoCon” rendezvényen, illetve azok miként segítik elő a serdülőkori átmeneti élethelyzetek feldolgozását. A kutatást több szakaszra tagoltam. Az első szakaszt a rendezvényen való első megjelenésem jelentette, amikor felfigyeltem a program különlegességére, a kutathatóságának átgondoltabb lehetőségeire. Ezért, amikor második alkalommal ellátogattam a helyszínre, már kutatási tervvel, kérdésekkel kezdhettem neki a további megfigyeléseknek. Miután ezek az összejövetelek számos spontán elemet is tartalmaztak, előre megfogalmazott kérdéseim csak főbb pontjaikban voltak adekvátak, számos későbbi improvizációs lehetőséget nyitva hagytak.

ELMÉLETI HÁTTÉR, AVAGY A RITUÁLÉ ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

A társadalomtudományi kutatások terén egyre több munka foglalkozik a rituálé jelenségével. Leginkább a posztmodern tudományfelfogás és életérzés megközelítéseiben nyernek új értelmet, valamint a mai neveléstudomány is egyre gyakrabban és többféle megközelítésben foglalkozik a témával. Miután szá-

mos társadalmi területen játszik szerepet, nincs általánosan elfogadott egységes elmélete.

Christoph Wulf (2007, 216. o.) szerint „a rituálé kompenzálja az identitás a közösség, valamint a rend és a biztonság elvesztését, ami a szociális és kulturális rendszerek eróziójával, az egyre erőteljesebb individualizálódással, valamint az életviszonyok mind absztraktabbá és virtuálisabbá válásával jár.” Véleménye szerint jelen van a vallásban, a politikában, gazdaságban, tudományokban, a családban, az iskolában is. Minden fentiekben jelzett formájának funkciója a változás folyamatosságának biztosítása. Ennek során a rituálé vizsgálható kulturális szimbólumrendszerként, kommunikációs sablonként, színpadias elrendezésként, szociális jelenségként, valamint azokat megkonstruáló folyamatként. A témában megjelent kutatások arra utalnak, hogy mindegyik megközelítés hordoz valamilyen összetevőt.

Véleményem szerint ez a sokszínűség az oka annak, hogy nehéz egy általános definíció megalkotása (Assmann, 2004; Gécz, 2007; Turner, 2002; Wulf, 2004, 2007). Fontos kiemelni, hogy, a rituálék, rítusok, szimbolikus természetű, szabályok által irányított tevékenységek, tudják a résztvevők figyelmét hatékonyan a fontosnak tartott gondolatokra és érzésekre irányítani. Ezek olyan formalizált cselekvések, amelyek ismétlődő természetűek, tehát nem pillanatnyi belső felindulásból, hanem azzal a céllal végzik, hogy érzéseket keltsenek. Ismétlésük automatikusan utal a múlttal való folytonosságra. A megfigyelések és kutatások rávilágítottak arra, hogy a társadalmi élet különféle ünnepekhez kapcsolódó rituáléi kiemelik az egyének és a közösségek különbségeit, és együttes hatásukkal közös vonásokat teremtenek. Belső és külső hoznak létre, be- és kizárnak. Ez nem csak nyelvi – kommunikatív, hanem testi – anyagi úton is történik (Connerton, 1997).

Durkheim (2004) is vizsgálta a rituálék struktúráit, funkcióit. Egy tanulmányában megfogalmazta, hogy a rituálék szabályozzák számos esetben a társadalmi folyamatokat, így meghatározó szerepük van az egyéni és a közösségi viselkedési szabályok kialakításában. Ebből lehet következtetni arra, hogy a rituálékban az emberek kollektív izgalom és fokozott aktivitás állapotába kerülnek, amelynek révén az egyén azonosul a fölé magasodó közösséggel.

A rituális cselekvés alapvető jellemzője a spontaneitás és a játékos jelleg, ami fontos elemét képezi a tudás megosztásának, átadásának. A közösségek megosztott kollektív szimbolikus tudással rendelkeznek, amelyek során bemutatják, valamint módosítják is ezt a tudást. „A tudás ismételt megjelenítése minden rituális bemutatásban az önbemutatás, a szociális rend biztosításának és transzformációjának útja.” (Wulf, 2007. 230. o.) Ebben a folyamatban fontos szerepet játszanak a csoporton kívüli világ felől érkező, illetve a csoporton belül meglévő eltérések. A csoport saját világain belüli különbségeket úgy dolgozza fel, az ne veszélyeztesse a közösség fennmaradását, éppen ellenkezőleg, annak előnyére váljon. Ezt a célt a rituálé ismételt bemutatása és megjelenítése szolgálja, mivel ezek a közös cselekvések, a rituálé sikere érdekében megkövetelik

az eltérések csökkenését. Amennyiben ezek a különbségek továbbra is fennmaradnak, vagyis azokat nem oldják fel a rituális cselekedetek, a közösséget veszély fenyegeti. A rituálék összekapcsolják a múltat, a jelent és a jövőt. Folyamatosságot teremtenek, és történeti, kulturális változásokhoz vezetnek. Nem valósítható meg sem reform, sem újítás, ha nem járnak vele együtt a rituálék megváltoztatásai. A rituálék nem statikusak, hanem dinamikusak. Ennek során természetesen hatalomról is szó van, és a lehetőségről, hogy megvalósítsa, vagy megakadályozza a társadalmi és kulturális változást.

ÁTMENETI RITUÁLÉK

Az átmeneti rituálékkal számos kutató foglalkozott, melyekből három megközelítést emelek ki. Christoph Wulf (2007) hat csoportba sorolta a mindennapok rituáléit (átmeneti, évszakokhoz köthető, intézménybe való beiktatás, lázadás, hatékonyságnövelő, interaktív rituálék). Átmeneti rituálékhoz sorolja a születés, a gyermekkor, a beavatás, az ifjúkor, házasság és halál állapotához szorosan fűződő átmeneti állapotokat, amikor az emberi élet egyik stádiumból egy másikba kerül, ami fizikai, szellemi és lelki változást is egyaránt jelent az ember számára.

Arnold Van Gennep (2007) az átmenetnek három szakaszát különbözteti meg. Az első szakaszt elválásnak nevezik, amikor az ember kiszakad a társadalmi struktúra egy korábbi, rögzített pontjától vagy a kulturális feltételek egy korábbi csoportjától vagy mindkettőtől. A második szakaszban a rituális szubjektum jellemzői bizonytalanok, azaz olyan kulturális szférán halad keresztül, amely alig vagy egyáltalán nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek a múltbeli vagy az eljövendő állapotot jellemzik. Végül pedig a harmadik fázisban az újraegyesülés vagy visszafogadás szakaszában az átmenet beteljesedik. Elvárják tőle, hogy azokkal a szokásos normákkal és erkölcsi mércékkel összhangban viselkedjen, amelyek e társadalmi pozíció betöltőire érvényesek a pozíciók rendszerében. Az átmenet az élet szerves része, egy folyamat, ami változást hordoz magával, azonban ez nem feltétlen csak pozitív változást jelent. Az átmenet rituáléit joggal tekinthetjük külön kategóriának, mert ezen belül további vizsgálat tárgya lehet az elválasztás, átmenet és befogadás rítusai. Sok esetben ez a három rítus nem jelenik meg egyenlő hangsúllyal. Az elválasztási rítusok például egy temetési szertartáson hangsúlyosabbak, míg az átmenet és a beavatás egy eljegyzés, vagy terhességi szertartáskor jelentősebbek. Ezen túl a születési, beavatási, házassági, vagy bűnt kezdetét jelölő rítusok nem csak átmeneti, hanem tisztító rítusok is. Van Gennep ezeket a rítusokat szakrális tengelynek tekinti, ahol a szentség, mint attribútum csak bizonyos helyzetekben nyilvánul meg.

Victor Turner (2002) átmeneti rituálékról írt munkájában Van Gennep elméletét vitte tovább, egészítette ki annak érdekében, hogy a társadalmi folytonosság és változás folyamatát feltárhassa. Hozzájárulása az antropológia tudományához a liminalitásról és communitasról írt munkájában teljesebben ki. A liminalitás két fázis közötti állapotot jelent. Az a személy, aki ebben az állapotban van,

tagja marad a csoportnak, de a státusza megváltozik. Több ilyen állapot is van az emberi élet során, mint például a tinédzser kor, amikor már gyerekekről nem beszélhetünk, de még felnőtről sem. Ebben az állapotban se itt, se ott, a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt elrendezett pozíciók közötti átmenet terében tartózkodnak. Tulajdonságaik ekkor nem könnyen meghatározhatóak, változatos szimbólumokkal fejezik ki elhelyezkedésüket, azokban a társadalmakban, amelyek ritualizálják a társadalmi és kulturális átmeneteket. Turner azt írja, a liminális szakaszt gyakran hasonlítják a halálhoz, láthatatlansághoz, nap- vagy holdfogyatkozáshoz.

A liminalitáshoz szorosan kapcsolódik a *communitas* fogalma, ami az átmeneti helyzetben lévő társadalmat vagy csoportot jellemzi. „Strukturátlan vagy csak kezdetlegesen strukturált és viszonylag differenciálatlan *communitas* közösség, egyenlő emberek szövetsége, akik együttesen alávetik magukat a rituális ősök általános tekintélyének” (Turner, 2002. 53. o.) Turner a „közösség” helyett használja a *communitas* kifejezést, ezzel megkülönböztetve a társadalmi viszonyok modalitását a „közös élet terétől”. Turner szerint, a struktúra és a *communitas* során, minden egyén megtapasztalja élete ciklikusságát, melyekben folyamatosan váltják egymást a különböző állapotok és átmenetek. A különböző társadalmak, még a legegyszerűbb törzsi társadalmak is, személyek, csoportok, kategóriák sokaságából épülnek fel, melyeknek meg van a saját fejlődési ciklusa, aminek során egyszerre több átmenet és struktúra is létezhet. Turner elmélete a liminalitásról a *communitas*ról olyan adalékot nyújtott a kutatóknak, amellyel leírhatóvá váltak a társadalmi változások.

A SERDÜLŐKOR, MINT LIMINÁLIS SZAKASZ

A serdülőkort az antropológia és a pszichológia egyaránt átmeneti időszaknak tekinti, amelyben az identitás kialakulása, a személyiség formálódása, az én meghatározása bekövetkezik. Ez az életkor modern konstrukciónak is tekinthető, mivel kialakulása a modernitáshoz, a modern iskolarendszerek expanziójához, a gyermekkor és a felnőttkor változó konstrukciójához kapcsolódik. Pedagógiatörténeti szempontból egy olyan átmeneti időszak, ami korábban ebben a formában nem létezett, ezért azok az átmenetek, amelyek az egyes életkori szakaszok között vannak, sajátos rituálékat kívánnak és teremtenek meg.

A serdülők és a fiatal felnőttek egyaránt keresik azokat a formákat, csoportokat, követendő példákat, amelyek követhető mintákat mutatnak nekik. A felnőtté válás folyamata a biológiai érés következtében kialakuló erős instabilitás és érzelmi konfliktusok időszaka. Ez az életkor minden kultúrában az emberi életút legbizonytalanabb. A szülőktől való fokozatos elválás, a kortársak felé fordulás számos új helyzetet, kérdést, még meg nem értett ingert hoz magával. Egy átlagos tinédzser ideje nagy részét az iskolában tölti, továbbá otthon, és a nyilvános helyszíneken. Az arányok az életkor előrehaladtával az otthon és a közterület vonatkozásában változhatnak. Csíkszentmihályi Mihály és Reed

Larson, Kamasznak lenni című munkájukban (*Csíkszentmihály és Larson, 2012*) ezt az életkort vizsgálják, annak jellegzetes tevékenységeit, érzéseit, reményeit mutatják be. Elemzésükre a pszichológiai megközelítés jellemző, ugyanakkor rámutatnak lényeges társadalmi problémákra, amelyek eredete a serdülőkor során hozott döntésekben keresendő. Továbbá kutatják a kamaszkor ösztönszerű és tudatos döntéshozásait, melyek meghatározhatják azt, hogy mennyire lesznek sikeres felnőttek a későbbiekben. Az egyik fő kérdés a kutatás során, a kamaszok érdeklődésével, érdektelenségével kapcsolatos. A kutatásban résztvevő fiatalok beszámolóit egy sajátos képet mutatnak a mindennapokról, a nehézségeikről, örömeikről.

A serdülőkor életünk legnehezebben leírható szakasza. Képlékenysége, kiszámíthatatlansága megnehezíti az adott életkorral foglalkozó társadalomtudósok munkáját. Mészáros György (2004, 2009, 2007) számos munkájában foglalkozik a korosztály etnográfiai kutatásával, kiemelve egy-egy részterületet, mint például a szalagavató ünnepség szerepe az átmenet időszakában, az ifjúsági szubkultúrákat, iskolai világokat. Mészáros György kutatásai során is megerősíti, hogy a serdülőkor hangulatára jellemző az eget verő magasság és a mély depresszió váltakozása, ezért a kortárs csoportok, barátok szerepe fontosabb, mint valaha. Esetünkben a serdülőkor két élethelyzet közötti átmenet, amikor tulajdonságaik nem könnyen meghatározhatóak. Ezt támasztják alá a korábban írt megközelítések is. Átmeneti rítusok során a beavatandó a szertartás által lesz emberi-társadalmi lény (*Mészáros, 2007*).

A serdülőkor liminális állapota arra szolgál, hogy a fiatal újjáformálódhasson, felruhazza magát azokkal a képességekkel, amelyek lehetővé teszik számára, hogy megbirkózzon az élet adta új státusszal, lehetőségekkel, elvárásokkal. Az átmenet rítusaiban, ahogy Turner fogalmaz (2002) az emberek csak azért szakadnak el a struktúrától s lépnek át a communitasba, hogy utána visszatérjenek, és a communitas tapasztalatával gazdagodva új élettel töltsék meg a struktúrát. Csíkszentmihályi és Larson kutatása azokat az eseményeket igyekezett feltárni, amelyek befolyásolhatják a serdülő döntéseit, az „eredményes” felnőtté válását. Életünknek az a szakasza a kísérletezésről, próbákról, csalódásokról és sikerekről szól. Megerősítő közegként a családot felváltják a kortárs csoportok. Az iskolán kívüli tematikus rendezvények jó terepet nyújthatnak azoknak a fiataloknak, akik nem találták meg azt a közeget, ahol érvényesülhetnek, barátokra lelhetnek. Ezeknek a rendezvényeknek, mint iskolán kívüli helyszíneknek, továbbá abban is nagy szerepük van, hogy a családtól szabadulni vágyó ifjú egy időre önállóbbnak érezheti magát, hogy új szerepbe bújhat. Ugyanakkor az iskola világán kívüli lét szintén liminális állapotnak tekinthető, amely napjainkban mind erősebben jelenik meg az online terekben való megnyilvánulásban is. A serdülőkori feszültségek kezeléséhez ingoványos talajt biztosít az internet, a különböző közösségi portálok. Jellemző lehet az átmenet, anonimitás, a nemlétezés és névtelenség, a státus hiánya, a bolondság, annak minden előnyével és veszélyével egyaránt.

ISKOLÁN KÍVÜLI KÖZÖSSÉGEK, A JÁTÉK SZEREPE

A kortárskapcsolatok, közösségi identitás iránti vágyát az iskolán kívüli lehetőségek sokszínűsége mutatja a legjobban. A serdülőkor káoszát segítő közösségek, melyek inkább az iskola világához állnak közelebb, lehetnek többek között sporthoz, művészethez köthetőek. Nagyon sok gyermek szabadidejét a szülők külön órákkal, szakkörökkel, tornaórákkal szabályozzák. Gyakran a baráti körök is itt alakulnak ki, osztálytársakból, iskolai társakból, vagy a lakhelyhez közeli kortárs csoportokból.

Azonban az online terek világban nem feledkezhetünk meg az internetes közösségekről sem, hiszen nagyon gyakran a fiatalok csak itt találják meg azt a megértő közeget, ami segít nekik a krízis helyzeteken felül emelkedni. A közösségek legtöbbször tematikusak, azaz valamilyen közös érdeklődési terület fogja őket össze. Ez lehet a filmek, filmsorozatok kedvelése, a számítógépes játékok, életmód, sport, vagy egyéb tevékenységek. Az esetek egy részében az így összeverődő társaság nem találkozik egymással, hanem csak az interneten tartják a kapcsolatot. Néha előfordul, hogy együtt tudnak tölteni néhány napot valamely közös rendezvény keretein belül. Ilyen rendezvény az általam vizsgált MondoCon is, amely, ahogy a honlapon is olvasható: „A japán rajzfilmek és képregények szerelmeseinek, a cosplay és a videojáték-rajongóknak, valamint a sci-fi, fantasy műfajok kedvelőinek nyújt egész napos változatos programokat 2008 óta, töretlen népszerűséggel” (Net 1.). A rendezvény eleinte kimondottan anime, manga témájú volt (japán rajzfilm és képregény), majd kiterjedt a nyugati képregények, Marvel filmek, fantasy és sci-fi tv-sorozatok rajongóira is (szuperhősök, és természetfeletti lények). Fontos szerepet kap még a programban az e-sport (elektronikus sport játék, ami különösebb fizikai megterhelés nélkül ad mozgáshoz köthető sport élményt. például: golf, tenisz, sélés, aerobic és egyéb mozgásformák). A rendezvényen továbbá hagyományos japán játékokat is lehet játszani (evőpálcikával, legyezővel való ügyességi játékok), ismerkedni lehet a japán konyha ízeivel, valamint lehetőség van rajzversenyen, jelmezversenyen részt venni, énekelni, táncolni, közösen filmet nézni, képregényeket, plüss figurákat, bábukat, kártyákat, könyveket, csecse-becséket vásárolni. A rendezvényen megjelenő fiatalok körülbelül 13-18 évesek, de nem ritka, hogy valaki babakocsit tolvaj jelenjen meg. A MondoCon nyitott mindenki számára, és nagy hangsúlyt fektet a játékra, szórakozásra.

A játéknak kulturálisan is jelentős szerepe van. A mítoszok és rítusok a játék ősi talajából erednek mondja Jan Huizinga (1990) holland történész, aki a „Homo ludens” című munkájában arról ír, hogy az ember legalább annyira játészó, vagy játékos lény, mint amennyire gondolkodó, tudó lény, azaz homo sapiens. Véleménye szerint a kultúra is a játék jegyében tanulmányozható. A játék lehetővé teszi számunkra, hogy kilépjünk a mindennapi életünkéből, túllépjünk az élet azonnali szükségletein, gondjain, és a spiritualitás, szabadság, az autonómia, tisztesség és a méltóság szent szférájába lépünk át. Huizinga

szerint a rítus a szakrális játékból nőtt ki, a költészet a játékban született és mindig is a játék táplálta. A zene és a tánc szintiszta játék volt. A játéknak pedig elengedhetetlen eleme a képzelet. „Képzelőerővel rendelkezni annyit jelent, mint a világot a maga teljességében látni. Mert a Képek hatalma és küldetése éppen abban áll, hogy megmutassa mindazt, ami a fogalmi gondolkodásnak ellenáll.” – írja Mircea Eliade (1997. 24. o.).

A történeti antropológiában a test központi szerepet tölt be a kreatív utánczásos tanulás által, melyben az ismeretlent birtokukba veszik, és ezzel magukévá teszik a világot (Wulf, 2007). E nélkül nem lehetséges az önálló fejlődés, a kultúra létrehozása, átadása és megőrzése fontos momentum az életében, s ennek a legősibb eszköze a test.

REFLEKTÍV NAPLÓ A RENDEZVÉNYRŐL

Victor Turner a liminalitás és a státuszrendszer szembeállításakor különböző tulajdonságokat gyűjtött össze. A korábban írtakat alátámasztva szeretném e tulajdonságok mentén bemutatni a budapesti MondoCon-t, mint a serdülőkorral járó átmenetben megjelenő communitast (Turner, 2002). A rendezvényen jól felismerhetően megjelenik a communitas helyzetre jellemző: egyenlőség, homogenitás, meztelenség vagy egyforma öltözék, nemi különbségek minimalizálása, rang hiánya, önzetlenség, bolondság, egyszerűség.

A továbbiakban a helyszínen készített terepnapló néhány jellegzetes elemét mutatom be, valamint a dolgozatom elején megfogalmazott kutatási kérdésre adok választ, miszerint milyen rituális elemek jelennek meg a „MondoCon” rendezvényen, illetve azok miként segítik elő a serdülőkori átmeneti élethelyzetek feldolgozását Először a rendezvény tematikájául is szolgáló jelmezekről, álarcokról, ezek jelentéstartalmairól, majd az „ingyen ölelés” szimbolikus jelentéséről, végül pedig a játék, szerepjáték jelentőségéről. Dőlt betűvel olvashatók az adatok felvételekor megfogalmazott bejegyzéseim, normál betűstílusban pedig a hozzá tartozó elemző reflexióm.

Jelmezek, álarcok:

„2017 július 15–16. A bejárat felé közeledve egyre több a jelmezbe öltözött fiatal. Vannak, akik egyedül, vagy barátokkal jönnek, és vannak, akik a szüleikkel. Szinte érezni a levegőben az izgalmat. Sokan hónapokat készülnek erre a pár napra, otthon varrják a jelmezüket, órákat töltenek a sminkek elkészítésével. Vannak, akik csak itt találkoznak egymással, esetleg vidékről utaznak ide, hogy együtt lehessenek. A hangulatot leginkább egy jelmezbálhoz, vagy egy iskolai farsanghoz tudnám hasonlítani. A résztvevők 90%-a beöltözött valamilyen rajzfilm figurának, vagy film hősnek. Az udvaron sokan csoportokba verődve jeleneteket játszanak el karaktereikkel, fotókat készítenek egymásról, egymással.”

Az idézet jól dokumentálja az esemény performatív jellegét. A jelmezbe öltözött fiatalok nem csak külső jegyeiben utánozzák a szeretett szereplő karakterét, hanem gyakran eljátsszák annak filmbéli személyiségét is. A MondoCon-on nagyon gyakran szövődnek barátságok az alapján, hogy ki melyik képregényből vagy rajzfilmből személyesít meg szereplőket. A szervezők video nyilatkozatai is utalnak arra, hogy nem hátrány, ha valaki egyedül érkezik, pillanatok alatt társaságra talál. A jelmezek nemtől függetlenek, azaz gyakran találkozhatunk fiúkkal női karaktereket megszemélyesítve és lányokkal férfi szereplőknek öltözve. A rendezvény performatív jellegének több szempontból is jelentősége van. Egyrészt, ahogy arra korábban írtam, megteremti a homogén, nemi különbségeket minimalizáló közeget, valamint más szintéren szólítja meg a résztvevőket. A szerepjáték és a jelmezek teret engednek a fantáziának, a játéknak és a cselekvés rituális eredetének. A rendezvényen megjelenő fiatalok valószínűleg nyitottabbak és közvetlenebbek, mint a való életben lennének, mert a kapun belül, a színes társaság megváltoztatja a teret és időt. A főbejárat és a főépület közötti útszakasz a nagy találkozások helyszíne, a fűvel borított terület pedig a színpad, a szerepjáték tere. Nem számít a kapun kívül ki honnan érkezett, melyik iskolába jár, itt mindenkit összeköt a közös tudás. A cosplay versenyen (jelmezeket, karaktereket bemutató verseny) ha nem is alapkövetelmény, de elvárt, hogy a jelmez saját készítésű legyen. Ez hihetetlen türelmet, kitartást követel a fiataloktól. Vannak, akik azért érkeznek a szüleikkel, mert a ruha annyira összetett, hogy egyedül felvenni sem lehet. Vannak, akik hónapokig gyűjtöttek a kiszemelt ruha, vagy kiegészítő megvásárlására, és ettől pont olyan fontos a számukra, mintha ők készítették volna.

„A mosdó felé menet láttam egy „robotot”. A fiú lehetett olyan 14 éves, a szüleiivel jött és amíg ő a tükör előtt pirosra mázolta az arcát, a szülők az utolsó simításokat végezték a robot karon. Papírból volt az egész, azt hiszem a „Transformers”-ből az egyik „autobot”-ot fogja megszemélyesíteni. Kár, hogy ebből már kinőttem, anyukám élvezte volna a jelmezvarrást. A mosdó tele van furcsábbnál furcsább jelmezes lányokkal, akik rengeteg festékkel, ecsettel ügyködnek az arcukon, testükön. A hangulat leginkább egy általános iskolai farsangra hasonlít, amikor a fellépés előtt az öltözőben szüleinél fáradhatatlanul dolgoztak azon, hogy élethű bohócok, katicák, hercegnők lehessünk.”

„Már nem az első embert látom, akin műtős maszk van. Olcsó jelmez, vagy jelentése van? Mások is viselnek álarcokat, maszkokat, de úgy gondolom azok a megjelenített karakterhez tartoznak, egyedül ezt nem tudom mire vélni.”

A maszkok az emberiség kultúrtörténetének szerves részét alkotják. A maszk védelmet szimbolizál, ugyanakkor elzárja az egyént a külvilágtól. A maszkok megváltoztatják viselőjének tulajdonságait, hangját, mozgását, magatartását, és ezt ő maga is érzékeli. A maszkok által nyújtott sajátos élmény háttérben a tudatállapot különböző fokú módosulásait fedezhetjük fel. Szili Katalin tanulmányában (1996) a maszkok kulturális, szimbolikus jelentéseit vizsgálta. Véleménye szerint a maszk az ál-azonosulás szimbóluma – elrejt és mássá tesz. A mágikus gondolkodás szerint a maszk birtokba veheti hordozójának a lelkét.

Az arc kifestése is maszkoknak tekinthető. Írásában a maszkoknak különböző formái ismerteti: „vannak, amelyek az egész arcot, mások csak annak felső részét takarják le, és vannak, amelyeket a fejtetőre erősítenek. A maszkok három nagyobb csoportját szokták említeni: színházi, rituális és halotti maszk. A színházi maszk a rituális maszkok leszármazottja, éppúgy ahogy a színház maga is a rítusokból ered. A rituális maszkok szellemeket, isteneket, mitikus ősokeket jelenítenek meg, avagy állatokat – egy állatot vagy az állatfajt, az adott rítus igényétől függően. A halotti maszk a halottat az újjáéledésben segíti: a halott ezt a maszkot hordja a túlvilágon.” (Szili, 1996. 42. o.) A maszk tehát nemcsak módosítja a viselkedést és szerepbe bújtat, hanem a belső látásmódot is megváltoztatja. A szokottól eltérő időérzékelés, a figyelem beszűkülése is a módosult tudatállapot bizonyos fokú jelenlétére utal. Megjelenik többször a kettős tudatszint is, az improvizációs játékok során. A maszkoknak fontos szerepük van a színház, a tánc területén is. A legősbibb improvizációs színházaknak, törzsi szertartásoknak is elengedhetetlen kellékeként szolgált.

A japán kultúrában népszerű az egészségügyi maszk viselése, amely visszavezethető 1918–1919-re, amikor kitört egy spanyolnátha nevet viselő világméretű influenzajárvány, megfertőzve 500 millió embert. 1923-ban a tokiói földrengés kényszerítette az embereket az óvatosságra, 1934-ben pedig bekövetkezett a második globális influenzajárvány, amivel már megszokottá vált az arcmaszkok viselése. A levegő minősége sokat romlott az 1950-es évek gyors iparosodásával. A japánok fertőzéstől való félelme, tisztaság iránti vágya odáig vezetett, hogy a 21. század fiataljai már kiegészítőként hordják a maszkokat. A maszk viselése kulturális elemmé vált, kevésbé az egészség megőrzés kellékévé. Japánban sok fiatal nő hord maszkot – melyek már minden féle mintával, stílusban kaphatók – azért, hogy utazás közben azt közvetítsék, nem kívánnak kommunikációt kezdeményezni senkivel, elzárkóznak mindentől és mindenkitől. A japán kultúra nem nyitott, vagy közvetlen. A tömegközlekedési eszközön sem jellemző, hogy az utasok beszélgetnének, ez sokkal inkább illetlenségnek minősül. A maszk fizikailag is elzárja őket egymástól. Ugyanakkor jellemző a maszk szükséglete a randevűk során. A japán fiatalok sokkal közvetlenebbül érzik magukat egy randi szituációban, ha maszkot viselhetnek (Net 2.).

Ellentmondásosnak tűnhet, de az ő kultúrájukban valószínűleg helye van. Mindezt figyelembe véve számomra még furcsább ennek a szimbólumnak a viselése egy olyan rendezvényen, amely a nyitottságról szól. Mivel az esemény fő témaköre a japán kultúra, így teret kap minden, aminek kicsit is köze van a japán sajátosságokhoz. A fiatalok egy része tudatosan viseli az említett maszkot, de van, aki csak a többieket utánozza. A rendezvény lehetőséget nyújt, a japán ételek, levesek, teák fogyasztására is. Ezek általában felszínes ismeretek, meghagyva benne az élményt, és nem mélyed el az eredeti japán tradíciókban.

Az Ingyen Ölelés

„Az épületek közötti átjáró tele van „free hug” feliratot szorongató gyerekekkel. Toporogva várják, hogy megölelhessenek valakit. Felcsillan a szemük, amikor valaki oda rohan hozzájuk egy ölelését. Ők is jelmezt viselnek, vagy csak egy színes parókát. Nagyon furcsa nekem ezt látni. Vajon nem ölelik meg őket eleget otthon? A jelenet hangulata leírhatatlan. Talán ahhoz hasonlít, mint amikor a rajongók várják kedvelt énekesük, vagy színészük, hogy egy közös képet készíthessenek velük. Azt látom, hogy itt mindenki annyira közvetlen. Vad idegen emberek ölelik meg egymást. Az előbb egy lány oda rohant egy másikhoz hihetetlen lelkesedéssel, hogy készíthessen vele egy fotót, mert jelmezeikhez ugyanabból a rajzfilmből választottak maguknak karaktert.”

Az ingyen ölelés világszerte járványként terjed. „Ingyen ölelés mindenkinek”, olvasható a témával foglalkozó internetes oldalakon. Pár éve Juan Mann, ausztrál férfi érzelmileg nehéz napokat élt meg, a reptéren látta a boldog embereket, akik tárt karokkal, mosolyogva várták szeretteiket, arra gondolt neki és mindenkinek járna egy nagy ölelés. Készített egy táblát „free hug” felirattal és kiállt Sydney legforgalmasabb utcájára. Pár perc múlva egy hölgy lépett oda hozzá, akinek szintén nagy szüksége volt egy ölelésre. Így kezdődött, és terjedt el világszerte, mondván az életben egy dolog biztosan ingyen van, az pedig a szeretet és az ölelés (Net. 3.).

Az ölelés talán az egyik legszimbolikusabb, legtöbbet jelentő mozdulat egy ember életében. Hiszen egy ölelés jelenthet vigasztalást, örömet, gondoskodást, megértést. Öleléskor van legközelebb egymáshoz két ember szíve. Többféle ölelés létezik. Mást és mást jelent, ha egy szülő öleli meg gyermekét, ha testvérek ölelik meg egymást, vagy barátok. A szeretetteljes ölelés biztonságot, otthonosságot sugall, ilyenkor vagyunk a legsebezhetőbbek. Az ingyen ölelés azt is jelenti, hogy a szeretet semmibe sem kerül. Egy öleléssel életet lehet menteni, sorsokat lehet megváltoztatni. A keleti filozófiában, ha két ember keresztezve öleli meg egymást, azaz egyik kezünk a vállaknál, másik a karok alatt öleli a másikat, akkor a szívcsakra egymást erősíti. A 21. század rohanó világában gyakran elfelejtjük kifejezni a szeretetünket egymás iránt. Bizonyos dolgokat alapvetőnek vélünk. Ennek a tünetének vélem az „ ingyen ölelés” mozgalmát. Figyelmeztet bennünket arra, hogy álljunk meg, mert ahogy a mozgalom tagjai is mondják, „Néha csak egy ölelés kell.”

A fiatalok a rendezvényen, ha nem is tudatosan, ezt a szemléletet képviselik. Sokuk az iskolai feszültségek alól akarnak kiszabadulni és a bennük lévő feszültségen sokat enyhít az „ ingyen ölelés”. Az egymástól való elidegenedés tüneteként lehet tekinteni erre a jelenségre, ami azt jelenti az internet, a virtuális barátságok és beszélgetések elzárják egymástól nem csak a fiatalokat, akiknek ebben az életkorban ingatag az identitásuk, hanem a társadalom többi tagját is. A közvetlen kapcsolatok hiánya, az élő, adott helyszínen és időben zajló beszélgetések hiánya nem alakítja ki azokat a szabályokat, normákat, amik sikeressé vagy sikertelenné tehetnek egy kommunikációs folyamatot. Írásban az

ember sokkal jobban átgondolja mit is szeretne közölni, így a virtuális beszélgetések kevésbé spontának, mint inkább megkomponált darabok. Tari Annamária, pszichoterapeuta, pszichoanalitikus, (2017) *Bátor generációk* című könyvében részletesen elemzi az információs korosztály számára szorongást kiváltó tüneteket. Véleménye szerint a kiskamaszok és a náluk is fiatalabbak, azaz az alfa generáció tagjai már komoly stressznek vannak kitéve, amit éretlenségük okán képtelenek kezelni. A közösségi média érzelmileg negatív hatása, a folyamatos megmérettetés, összehasonlítás, állandó jelenlét, vagy annak hiánya mentális egészségüket veszélyezteti. A serdülő fiatalok felnőtt érzelmekkel küzdenek nap, mint nap, amelyeket nem tudnak kezelni. A szülők személyes jelenléte fontosabbá válik, mint valaha. Tari Annamária többször hivatkozik Jean Twenge (2017) amerikai pszichológus kutatásaira, amelyek szerint a mai serdülők a korábbiakhoz képest nagyobb biztonságban élnek, tekintve, hogy szabadidejük jelentős részét a szobájukba zárkózva töltik. Ez a biztonság azonban csak látszólagos, ha figyelembe vesszük az instabil érzelmi állapotukat. Twenge szerint, az információs technológia fejlődése elhozta a fiatalok súlyos boldogtalanságát, egy nem felhőtlen gyermekkort. Ugyanakkor ez a technológia elhozta a korlátlan kapcsolódás lehetőségét, amely ellenére a fiatalok saját kapcsolati hálójukban vergődve, nehezen találhatnak rá saját realitásukra, amelyben valódi érzelmek és teherbíró kötődések vannak. A szülőkre jellemzővé válik a túlféltő magatartás, amely sok esetben nem terjed ki az online terekre.

Szerepjáték, játék

„A két főépület között van egy nagyobb füves, zöld terület. Láthatóan ez szolgál helyszínül a cosplay-es fotóknak. (costume player) Beállított fotókat készítenek egy-egy emberről, vagy akár többről, akik egy jelenetet merevítenek ki az adott rajzfilmből. Harcosok, harcos hercegnők, és egyéb általam felismerhetetlen alak. Vannak, akik el is játsszák a jeleneteket. Imitált harcok, fogócskáznak, nevetgélnek. A hangulat nagyon felszabadult. A megjelenített karakterek bőrébe bújva beszélgetnek egymással, vagy a szerepiükből kilépve a jelmez készítésének háttéréről, kedvenc szereplőkről, kedvenc cselekményekről. Nagyon ritkán hallok olyan beszélgetést, ami a kerítésen kívüli valóságról, iskoláról, szülőkről szólna. Itt csak a szerepek vannak, a mesék, képregények, játékok.”

A szerepjáték jelentőségéről már szó esett a korábbiakban. A szerepjáték, utánpótlás tanulásban, szocializációban betöltött szerepéről többen írtak már. (Mészáros, 2007, 2009, 2014; Gehlen, 1974; Huizinga, 1990; Turner, 2007; Wulf, 2007) Som Zoltán (2013) az internet nevelésre, tanulás folyamataira gyakorolt hatásairól ír. Szerinte azáltal, hogy az emberek egyre nagyobb százaléka használ internetet, a tanulási folyamat során módosul a rituális alkalmak gyakorisága, a közvetlen átélte gyakorlat. Változás figyelhető meg abban, hogy míg régen a tanulási minta erős alapja a család volt, a családban látott minták, normák, addig ma az informatika és az internet területén a gyermekek már nem feltétlenül a szülőket tekintik példaképnek. Nem csak az otthon látott mintákat másolják

le, hanem előtérbe kerül a korosztály, korcsoportok tagjai között bekövetkezett utánzásos tanulás, amely gyakran foglal magába a személyiség fejlődése szempontjából káros, utánzásos mintakövetést. Ennek oka, hogy a serdülőkorú fiatalok szabadidejük jelentős részét töltik a közösségi hálókön, hálózatokon. A csökkenő szülői és családon belüli mintakövetés további oka, hogy a felnőtt korosztály kevésbé van jelen ezeken a portálokon, kevésbé domináns az informatikai műveltségük, így a gyermekkel közös érdeklődési terület is csökken. A korcsoporton belüli utánzás magával hozza a megfelelni akarást, és a csoportba való illeszkedés igényét annak nehézségeivel egyaránt. A MondoCon-hoz hasonló tematikus rendezvények teret biztosítanak a gyermekeknek ahhoz, hogy kiszabaduljanak a virtuális világnak, az iskola világának a megfelelni akarásából és a jelmezek segítségével, szerepjátékokkal, fantáziával önfeledten tudjanak játszani. Az említett füves területen 12-től akár 17 éves korig együtt játszanak a fiatalok, szerepjátékokat, társasjátékokat, beszélgetnek a rajzfilmekről, képregényekről. A rendezvény nem csak a szó szerint vett szerepjátékokra ad lehetőséget, hanem az otthoni szerepektől, előítéletektől való megszabadulásra is.

ÖSSZEGZÉS

A rituálékutatás sokszínűségét az adja, hogy jelen van az élet minden területén. A politikában, a tudományokban, a vallásban, a családban, az iskolában, a különböző kortárs csoportokban. Folytonosságot teremt az emberi élet különböző állapotai között. Az átmenet rituáléi szabályozzák a társadalmi folyamatokat, így szerepük van az egyéni és a közösségi viselkedési szabályok kialakításában is. A kutatás a serdülőkor, mint átmenet rituális elemeit vizsgálta, amelyet az antropológia és pszichológia egyaránt kiemelkedő szakasznak tekint. Ebben az életkorban a személyiség, az identitás alakulásában nagy szerepet játszik a környezeti hatások sokszínűsége. A serdülőkor átmeneti rituálékkal gazdagított liminális állapotában a kortárs közösségek épp oly fontosak, mint a család biztonsága. Ezért az olyan tematikus rendezvények, mint a MondoCon, lehetőséget biztosítanak arra, hogy az azonos érdeklődéssel rendelkező fiatalok a játék eszközével kilépve a mindennapokból, valós kommunikáción keresztül barátságokat alakítsanak ki. Az itt létrejövő viszonyok nagyban eltérnek a közösségi média által barátságnak hitt kapcsolatoktól. A felszínes, érdekeken alapuló kapcsolatok észrevétlenül válnak hétköznapivá, ezzel roncsolva az online téren kívüli valós kortárs csoportokat. A MondoConhoz hasonló rendezvények talán tudat alatt, de erre a jelenségre válaszul adnak terepet a fiataloknak ismerkedésre, barátságok kialakítására. A kutatásom során két kérdésre kerestem a választ. Egy érszről, milyen szerepük van az iskolán kívüli közösségeknek a serdülőkor átmeneti szakaszában, valamint milyen rituális elemek jelennek meg a „MondoCon” rendezvényen, illetve azok miként segítik elő a serdülőkori átmeneti élethelyzetek feldolgozását. Az elméleti háttér illetve megfigyelések alapján elmondható, hogy az iskolán kívüli közösségek egyszerre veszélyt és

lehetőséget jelentenek a fiatalok számára az irányba, hogy eredményes felnőtt válhasson belőlük. A serdülőkor bizonytalanságokkal teli átmeneti állapotában a MondoCon-hoz hasonló rendezvények lehetőséget biztosítanak a szabadságra, kilépésre a mindennapok világából. Átrendezik az online tér által keltett feszültségek struktúráit. A játék eszközével vezetik vissza a természetbe, a természetes gyermek állapotába, a túl hamar felnőni vágyó fiatalokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A MondoCon rendezvény hivatalos honlapja. Letöltés: <http://www.mondcon.hu>, 2018. 04. 24.

Az ingyen ölelés hivatalos angol nyelvű honlapja. Letöltés: <https://www.freehugscampaign.org/>, 2018. 04. 24.

Babbie, Earl (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.

Csíkszentmihályi Mihály és Larson, Reed (2012): *Kamasznak lenni. A felnőtté válás útja*. Libri Kiadó, Budapest.

Durkheim, Émile (2004): *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Eliade, Mircea (1997): *Képek és jelképek*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Huizinga, Jan (1990): *Homo Ludens*. Universum Kiadó, Szeged

Kaposi József (2009): Az érettségi, mint a felnőtté avatás rituáléja. *Új Pedagógiai Szemle* 59. 4. sz. 17–29.

Gehlen, Arnold (1974): *Az ember természete és helye a világban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Manilowski, Bronislaw (1972): *Baloma*. Gondolat kiadó, Budapest

Mészáros György (2007): *Beavatás, liminalitás és struktúra. Fazekas Mihály Lúdas Matyijának újraolvasása*. ItK. 1–3. 202–209.

Mészáros György (2009): Egy szalagavató pedagógiai etnográfiaja. Sűrű leírás. In: Szabolcs Éva (2009, szerk.): *Ifjúkorok, gyermekvilágok I*. Eötvös József Kiadó, Budapest. 75–93.

Mészáros György (2014): *Szubkultúrák és iskolai nevelés. Narratív, kritikai pedagógiai etnográfia*. Iskolakultúra, Veszprém.

Molnár Csaba (2017): Japánban nem mindenki mütössegéd, csak úgy néz ki. Letöltés: <https://mno.hu/életmod/japanban-nem-mindenki-mutossegedcsak-ugy-nez-ki-1380061>, 2018. 04. 24.

Rousseau, J. J. (1997): *Emil, avagy a nevelésről*. Papyrusz Book Kiadó, Budapest.

Som Zoltán (2013): Az internet veszélyei és ajánlás ennek kezelésére, elsősorban a tizenéves általános iskolások vonatkozásában. *Módszertani Közlemények: Tanítók és tanárok számára* 2013. 2. sz. 21–32.

Szili Katalin (1996): A maszk révülete. A maszkok szimbolikája és tudatmódosító hatásuk. In: Dudich Ákos, Gál Anasztázia, Molnár Eszter, Németh

Rita és Pásztor Zoltán (1996): *Népek, maszkok, nemzeti- és csoportkultúrál. Etnikai – antropológiai dolgozatok.* MTA Politika Tudományok Intézete, Budapest. 38–50.

Tari Annamária (2017): *Bátor generációk. Szorongok, tehát vagyok.* Tericum Könyvkiadó, Budapest.

Turner, Victor (1997): *Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai.* In: Bohannon, Paul és Glazer, Mark (1997, szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Panem, Budapest. 675–711.

Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat.* Osiris Kiadó, Budapest.

Twenge, Jean M. (2017): *iGen. Why today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy- and Completely Unprepared for Adulthood.* Atria Books New York

Van Gennep, Arnold (2007): *Átmeneti rítusok.* L'Harmattan Kft, Budapest.

Wulf, Christoph (2007): *Az antropológia rövid összefoglalása.* Enciklopédia Kiadó Kft., Budapest.